

Олена Павлівна МАКАРОВА,

кандидат психологічних наук, доцент

(Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків)

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ НА ЕТАПІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ І КРИМІНАЛІСТИЧНІ АСПЕКТИ

У статті здійснено комплексне дослідження процесуальних гарантій як ключового інструменту забезпечення прав і свобод осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні. Основну увагу зосереджено на уточненні змісту та правової природи поняття «процесуальні гарантії». Розкрито проблемні аспекти реалізації прав учасників досудового розслідування, з урахуванням сучасної правозастосовної практики. Проведено аналіз існуючих наукових підходів до трактування кримінально-процесуальних гарантій, виділено їх сутнісні ознаки. Окрему увагу приділено ролі криміналістики у забезпеченні реалізації процесуальних прав на досудовій стадії. Зокрема, акцент зроблено на значенні криміналістичної тактики при проведенні слідчих (розшукових) дій, які потребують неухильного дотримання прав підозрюваних, потерпілих, свідків та інших учасників провадження. Розглянуто криміналістичні рекомендації щодо документування слідчих дій, застосування спеціальних знань, а також запобігання порушенням процесуальної форми. Обґрунтовано, що впровадження криміналістичних засобів і методів дозволяє не лише ефективно розкривати злочини, а й гарантувати дотримання правових стандартів у кримінальному процесі, зокрема - у межах забезпечення процесуальних гарантій.

Ключові слова: процесуальні гарантії, кримінальний процес, досудове розслідування, учасники кримінального провадження, криміналістика, процесуальна форма, правовий статус, слідча дія, доказування.

Постановка наукової проблеми У контексті формування правової держави пріоритетним завданням сучасного кримінального судочинства є гарантування захисту основоположних прав і свобод людини, зокрема права

на життя, здоров'я, гідність, честь, безпеку та недоторканність. Ці цінності визнаються в Україні найвищими соціально-правовими орієнтирами, і саме на їх захист має бути спрямована діяльність як правозастосовних органів, так і наукової спільноти.

Оновлений Кримінальний процесуальний кодекс України від 2012 року став важливою віхою в реформуванні національного кримінального судочинства. Його положення орієнтовані на імплементацію європейських демократичних стандартів, зокрема щодо посилення правового статусу учасників кримінального провадження, розширення інструментів судового контролю, а також зміцнення системи процесуальних гарантій, насамперед на досудовій стадії. Запроваджені законодавчі новації заклали підґрунтя для формування збалансованого механізму ухвалення законних, обґрунтованих та неупереджених судових рішень. У цьому зв'язку особливої актуальності набуває питання належної реалізації процесуальних прав учасників кримінального провадження саме на етапі досудового розслідування - стадії, що характеризується підвищеними ризиками зловживань з боку правоохоронних органів, процесуальних помилок, а також порушень принципів змагальності, рівності сторін та гарантій прав людини.

З огляду на це, забезпечення процесуальних прав на досудовій стадії розслідування має не лише правове, а й виразне криміналістичне значення. Із позицій криміналістики реалізація процесуальних гарантій тісно пов'язана з дотриманням науково обґрунтованих методів і тактичних прийомів при проведенні слідчих (розшукових) дій, фіксації доказової інформації, а також із суворим дотриманням вимог процесуальної форми. Успішне застосування криміналістичних знань сприяє не лише ефективному збиранню та перевірці доказів, але й забезпеченню недопущення порушень прав осіб, залучених до кримінального провадження. Криміналістичне забезпечення процесуальних прав передбачає впровадження методик, що ґрунтуються на досягненнях науки – зокрема, під час допиту, обшуку, огляду місця події, призначення судових експертиз, вилучення речових доказів тощо. Водночас недотримання таких методик або порушення процесуальних стандартів під час проведення слідчих (розшукових) дій може спричинити не лише втрату доказової цінності отриманої інформації, а й істотне порушення прав та законних інтересів підозрюваних, потерпілих, свідків та інших учасників процесу.

Метою статті є всебічне дослідження теоретико-правових та криміналістичних засад забезпечення процесуальних прав учасників кримінального провадження на стадії досудового розслідування, з акцентом на визначення сутності процесуальних гарантій, аналіз сучасного нормативно-правового регулювання та виявлення ролі криміналістичних засобів і методів у забезпеченні законності, ефективності та справедливості кримінального процесу на цьому етапі.

Виклад основного матеріалу Початок дослідження проблематики забезпечення прав та свобод учасників кримінального провадження вимагає чіткого визначення й осмислення змісту базового терміну –

«процесуальні гарантії». Це поняття відіграє ключову роль у формуванні засад правового механізму, що забезпечує дотримання правового статусу осіб у межах кримінального процесу. Етимологічно слово «гарантія» походить від французького *garantie* і означає обов'язок або засіб, що забезпечує виконання певного зобов'язання, а в юридичному значенні – сукупність умов, норм та інструментів, які запобігають порушенню прав особи¹. У контексті кримінального провадження процесуальні гарантії становлять правові механізми, які забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод особи на всіх стадіях процесу, зокрема на досудовому етапі, що є особливо вразливим до порушень з боку органів слідства. Їх зміст включає як матеріальні, так і процедурні елементи, які забезпечують належну правову поведінку уповноважених суб'єктів та ефективне відновлення порушених прав. З огляду на криміналістичний аспект, процесуальні гарантії мають бути не лише правовими нормами, а й інструментами практичного застосування криміналістичних знань у процесі здійснення слідчих (розшукових) дій. Вони включають стандарти документування, використання спеціальних методик допиту, обшуку, огляду місця події, експертного забезпечення, що ґрунтуються на принципах науковості, об'єктивності та допустимості доказів. Таким чином, криміналістика не лише сприяє ефективному розслідуванню, а й відіграє суттєву роль у дотриманні процесуальних гарантій як складника правової безпеки особи.

Під «гарантією» розглядають як будь-який засіб, що сприяє досягненню певного результату або забезпечує стабільність конкретного стану. Водночас автор акцентує на відносності цього поняття, оскільки в різних контекстах одне й те саме явище може мати як гарантійну природу, так і її не мати. Ця динамічність терміну потребує конкретизації у правовому полі².

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови юридичні гарантії тлумачиться як законодавчо визначені способи охорони прав громадян та механізми їх реалізації³.

У кримінальному процесі юридичні гарантії трансформуються у процесуальні, які мають особливе значення на стадії досудового розслідування, коли права осіб є найбільш уразливими до обмеження. Саме тут виникає потреба у поєднанні правових і криміналістичних підходів до розуміння сутності гарантій. У криміналістиці процесуальні гарантії розглядаються не лише як норми, що регламентують дії слідчого чи прокурора, але й як система тактичних, методичних і технічних засобів, спрямованих на забезпечення законності, достовірності доказів і недопущення порушень прав особи. Застосування науково обґрунтованих криміналістичних методик під час проведення допитів, обшуків, оглядів

¹ Словник української мови / відп. ред. П. П. Доценко, Л. А. Юрчук. Київ : Наукова думка, 1971. С. 332.

² Никоненко М. Я. Кримінально-процесуальні гарантії прав і законних інтересів особи, яка підозрюється у вчиненні злочину : дис. ... канд. юр. Наук : спец. 12.00.09. Київ, 2007. С. 112.

³ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун». 2005. С. 216.

місця події, вилучення речових доказів та інших слідчих (розшукових) дій є невід'ємною частиною реалізації процесуальних гарантій. Дотримання цих методик не лише забезпечує отримання належних і допустимих доказів, а й виступає запобіжником проти зловживань процесуальними повноваженнями, сприяючи збереженню балансу між інтересами слідства та правами учасників провадження.

У межах сучасної наукової доктрини кримінального процесу поняття *процесуальних гарантій* трактується як складне і багатогранне явище, що виконує системоутворюючу функцію в механізмі забезпечення прав і свобод осіб, залучених до кримінального провадження, зокрема на досудовому етапі, який вважається найбільш уразливим щодо можливих зловживань з боку органів досудового розслідування.

Так, на думку таких дослідників, як В. Молдован та Р. Кацавець, процесуальні гарантії - це законодавчо закріплені норми, що покликані забезпечувати реалізацію завдань кримінального судочинства шляхом надання учасникам провадження визначених процесуальних прав та покладання на уповноважені державні органи обов'язків із їх забезпечення¹.

З позиції криміналістики, процесуальні гарантії не обмежуються лише нормативним наповненням, а передбачають також застосування ефективних науково обґрунтованих засобів і методів, які забезпечують законне й об'єктивне провадження слідчих (розшукових) дій. Це включає обов'язкове дотримання криміналістичних стандартів при проведенні допиту, обшуку, огляду місця події, а також належне використання технічних і експертних засобів фіксації доказової інформації. Таким чином, процесуальні гарантії в умовах сучасної моделі кримінального провадження - це не лише правові приписи, а й ефективний інструментарій криміналістичного забезпечення досудового розслідування, який спрямований на забезпечення правової визначеності, недопущення незаконного втручання в права особи та створення умов для формування об'єктивної доказової бази.

Отже, на основі узагальненого теоретико-правового та криміналістичного аналізу, *процесуальні гарантії* доцільно визначати як комплекс нормативно закріплених і практично реалізованих засобів, що забезпечують дотримання, реалізацію та ефективний захист прав і свобод учасників кримінального провадження, передусім на досудовому етапі. Вони охоплюють як *юридичні механізми*, що закріплюють обов'язкові для виконання норми поведінки уповноважених суб'єктів, так і *криміналістичні засоби*, які сприяють належному процесуальному оформленню та фіксації доказової інформації, запобігаючи процесуальним зловживанням.

Процесуальні гарантії в цьому розумінні – це не лише формально-правові приписи, а й *практичні інструменти*, які базуються на досягненнях криміналістичної науки: методики проведення слідчих дій, стандарти

¹ Молдован В. В., Кацавець Р. С. Кримінальний процес України. Практикум : навч. посіб. Київ : Алерта, 2006. С. 94.

документування, правила поведінки з доказами, тактичні прийоми, що забезпечують не лише ефективність розслідування, але й дотримання правового статусу особи. У поєднанні теоретичних засад і криміналістичного забезпечення такі гарантії формують реальний механізм захисту прав і свобод у кримінальному процесі, знижують ризики незаконного переслідування та підвищують якість доказового процесу.

На нашу думку варто виділити чотири основні види процесуальних гарантій: нормативно-правові гарантії; інституційні гарантії; криміналістичні гарантії; процедурно-технічні гарантії.

Нормативно-правові гарантії – це фундаментальні гарантії, що містяться в нормах Конституції України, Кримінального процесуального кодексу України, міжнародно-правових актах (Європейська конвенція з прав людини тощо). До них належать: право на правову допомогу, презумпція невинуватості, право не свідчити проти себе, право на захист, змагальність сторін. Наявність чітко визначених норм є основою для формування механізмів реалізації інших гарантій.

Інституційні гарантії. Цей вид гарантій пов'язаний з діяльністю процесуальних суб'єктів – слідчих, прокурорів, слідчих суддів, захисників. Їхня процесуальна незалежність, наявність професійної підготовки, контроль за дотриманням прав учасників провадження, а також можливість оскарження дій уповноважених осіб слугують механізмами, що стримують можливі зловживання владою. Важливою тут є роль захисника, як ключового гаранта реалізації прав підозрюваного чи обвинуваченого.

Криміналістичні гарантії. Цей вид гарантій передбачає впровадження у практику досудового розслідування сучасних криміналістичних знань, методик і засобів, що забезпечують об'єктивність, повноту та достовірність збирання доказів без порушення прав особи. Зокрема, мова йде про: застосування науково обґрунтованих методів проведення допитів (із урахуванням психологічних особливостей допитуваного); дотримання методичних правил проведення слідчих (розшукових) дій (обшуків, оглядів, впізнань, експертиз); забезпечення фіксації доказів із застосуванням відео- та аудіозапису, цифрових технологій; уникнення недопустимих способів одержання доказів, зокрема через катування чи психологічний тиск.

Процедурно-технічні гарантії – це механізми, що забезпечують правильне документування, реєстрацію та контроль за процесуальними діями. Сюди входить: обов'язкове внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань; забезпечення доступу сторін до матеріалів справи; фіксація всіх дій у протоколах з дотриманням криміналістичних вимог до їх складання; дотримання процесуальних строків.

Визначені види процесуальних гарантій відіграють визначальну роль у забезпеченні законності та впорядкованості діяльності органів досудового розслідування, прокурора, суду та інших учасників кримінального провадження. Вони є нормативною основою функціонування всіх суб'єктів кримінального процесу та має бути чітко врегульована положеннями кримінального процесуального законодавства.

З точки зору криміналістики, кримінально-процесуальна форма є каркасом, у межах якого застосовуються науково обґрунтовані методики встановлення істини. Такі методики охоплюють техніко-криміналістичне документування, використання криміналістичних версій, логічного аналізу доказів, а також тактичних прийомів допиту, обшуку та інших слідчих (розшукових) дій. Порушення вимог процесуальної форми, особливо в частині фіксації доказів, може призвести до визнання дій незаконними, а здобутої інформації – недопустимою у суді, що безпосередньо впливає на долю кримінального провадження. З урахуванням криміналістичного аспекту, ефективність реалізації процесуальних гарантій значною мірою залежить від професіоналізму та тактичної підготовки зазначених суб'єктів, їхнього вміння застосовувати спеціальні знання, методики та технічні засоби при фіксації доказової інформації. Криміналістика, таким чином, виступає не лише допоміжною дисципліною, а й важливим інструментом у побудові процесуальної гарантії, орієнтованої на дотримання прав особи¹.

Отже, охорона прав учасників кримінального провадження має розглядатися не лише як юридична норма, а як практично орієнтована система дій, спрямованих на забезпечення правової безпеки особи у межах закону та відповідно до стандартів справедливого судочинства.

У сучасному розумінні кримінально-процесуальні гарантії слід трактувати як сукупність юридичних і організаційно-правових засобів, закріплених у нормах кримінального процесуального права, які покликані забезпечити досягнення основної мети кримінального провадження – ефективний захист прав, свобод та законних інтересів учасників, особливо тих, хто підозрюється або обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення. Ці гарантії функціонують як системний механізм, який регламентує порядок здійснення процесуальних дій, формує межі дискреційних повноважень суб'єктів розслідування та створює умови для реалізації принципу верховенства права в досудовій стадії. З позицій криміналістики, гарантії процесуального характеру набувають додаткового значення, оскільки вони сприяють належному застосуванню криміналістичних методик, засобів фіксації доказів, тактичних прийомів та спеціальних знань у межах слідчих (розшукових) дій².

Таким чином, кримінально-процесуальні гарантії не лише забезпечують юридичну захищеність учасників провадження, а й є важливим інструментом криміналістичного забезпечення процесу доказування, що передбачає точне дотримання процедури, достовірність зібраної інформації та недопущення її спотворення або втрати.

На думку В. Трофименка, кримінально-процесуальні гарантії становлять невід'ємний елемент правового статусу особи, адже саме

¹ Husieva V., Kryvoruchko L., Pylyp V., Makarova O., Shynkarenko I. The Offender and the Theory of Legal Personality: International and Ukrainian Contexts. *Amazonia Investiga*, 2024. №13 (73). P. 193–200.

² Шпотаківська О. В. Процесуальні гарантії прав і законних інтересів особи в кримінальному судочинстві // Захист прав, свобод і законних інтересів громадян України в процесі правоохоронної діяльності : матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. (м. Донецьк, 27 квіт. 2001 р.). Донецьк, 2001. С. 585–587.

завдяки цілісній системі таких гарантій стає можливою реальна імплементація конституційних прав, свобод і обов'язків людини та громадянина в умовах кримінального провадження. Їх призначення полягає не лише у юридичному захисті особи, а й у забезпеченні сталого та правомірного функціонування ключових інститутів кримінального процесу¹. Система процесуальних гарантій виконує ще й функцію практичного інструменту, що сприяє ефективному використанню криміналістичних знань у межах досудового розслідування. Це передбачає не лише дотримання правових меж під час проведення слідчих (розшукових) дій, але й забезпечення їх доказового значення через суворе дотримання процесуальної форми, методичну точність фіксації, а також використання спеціальних криміналістичних прийомів.

Отже, ефективна реалізація завдань кримінального провадження вимагає чітко структурованої системи процесуальних механізмів, які не лише забезпечують досягнення цілей кримінального судочинства, але й слугують надійним щитом для захисту прав і законних інтересів його учасників. Цю функцію покладено на комплекс процесуальних гарантій, які мають як правову, так і криміналістичну природу. З одного боку, вони спрямовані на утвердження принципів законності, змагальності та презумпції невинуватості, а з іншого – створюють основу для методично правильного, доказово обґрунтованого та об'єктивного розслідування.

Аналіз наукових підходів до розуміння сутності кримінально-процесуальних гарантій дозволяє виокремити низку ключових ознак, спільних для більшості авторських позицій. Зокрема, до таких ознак можна віднести: закріплення у кримінальному процесуальному законодавстві; правову обумовленість способів і засобів реалізації; спрямованість на охорону прав і законних інтересів осіб, залучених у процес; функціональну орієнтацію на забезпечення належного та результативного провадження у кримінальних справах.

З позицій криміналістики процесуальні гарантії відіграють роль умов, які забезпечують неупереджене збирання, перевірку та оцінку доказів із дотриманням процедурних стандартів. Їх наявність уможливлює реалізацію на практиці криміналістичних принципів достовірності, об'єктивності, доказовості, недопущення фальсифікації та використання недопустимих методів впливу.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що ефективне забезпечення процесуальних прав учасників кримінального провадження на етапі досудового розслідування є ключовим елементом реалізації принципів законності, справедливості та захисту прав людини в умовах демократичної правової держави. Система процесуальних гарантій виконує не лише правозахисну, а й функціональну роль, забезпечуючи

¹ Трофименко В. М. Кримінально-процесуальні гарантії особистості в стадії судового розгляду : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2000. С. 72.

належне виконання завдань кримінального судочинства та досягнення його мети.

Процесуальні гарантії мають чітке правове закріплення, але набувають практичної реалізації саме через криміналістичні механізми - методи виявлення, фіксації, дослідження та оцінки доказів, а також через дотримання процесуального порядку проведення слідчих (розшукових) дій. Тому криміналістичні аспекти забезпечення прав учасників кримінального провадження є невід'ємною складовою сучасної правозастосовної практики.

Отже, комплексне врахування теоретико-правових положень і криміналістичних підходів дозволяє не лише гарантувати дотримання прав учасників кримінального провадження, але й підвищити ефективність досудового розслідування як важливої стадії кримінального процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун». 2005. 1728 с.
2. Молдован В. В., Кацавець Р. С. Кримінальний процес України. Практикум : навч. посіб. Київ : Алерта, 2006. 297 с.
3. Никоненко М. Я. Кримінально-процесуальні гарантії прав і законних інтересів особи, яка підозрюється у вчиненні злочину : дис. ... канд. юр. Наук : спец. 12.00.09. Київ, 2007. 261 с.
4. Словник української мови / відп. ред. П. П. Доценко, Л. А. Юрчук. Київ : Наукова думка, 1971. 732 с.
5. Трофименко В. М. Кримінально-процесуальні гарантії особистості в стадії судового розгляду : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2000. 188 с.
6. Шпотаківська О. В. Процесуальні гарантії прав і законних інтересів особи в кримінальному судочинстві // Захист прав, свобод і законних інтересів громадян України в процесі правоохоронної діяльності : матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. (м. Донецьк, 27 квіт. 2001 р.). Донецьк, 2001. С. 585–587.
7. Husieva V., Kryvoruchko L., Pylyp V., Makarova O., Shynkarenko I. The Offender and the Theory of Legal Personality: International and Ukrainian Contexts. *Amazonia Investiga*, 2024. №13 (73). P. 193–200.

Стаття надійшла до редакції 20.07.2025

Olena P. MAKAROVA,

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor

(*Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv Ukraine*)

PROTECTION OF PROCEDURAL RIGHTS OF PARTICIPANTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS AT THE STAGE OF PRE-TRIAL INVESTIGATION:

THEORETICAL-LEGAL AND CRIMINALIST ASPECTS

The article conducts a comprehensive study of procedural guarantees as a key tool for ensuring the rights and freedoms of persons participating in criminal proceedings. The main attention is focused on clarifying the content and legal nature of the concept of "procedural guarantees". The problematic aspects of the implementation of the rights of participants in the pre-trial investigation are revealed, taking into account modern law enforcement practice. An analysis of existing scientific approaches to the interpretation of criminal procedural guarantees is carried out, and their essential features are highlighted. Special attention is paid to the role of forensics in ensuring the implementation of procedural rights at the pre-trial stage. In particular, emphasis is placed on the importance of forensic tactics in conducting investigative (search) actions, which require strict observance of the rights of suspects, victims, witnesses and other participants in the proceedings. Forensic recommendations on documenting investigative actions, applying specialized knowledge, and preventing violations of procedural form are considered. It is substantiated that the introduction of forensic tools and methods allows not only to effectively solve crimes, but also to guarantee compliance with legal standards in the criminal process, in particular - within the framework of ensuring procedural guarantees.

Key words: *procedural guarantees, criminal process, pre-trial investigation, participants in criminal proceedings, forensics, procedural form, legal status, investigative action, evidence.*